ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 97, Ekim 2019, s. 354-363

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.36799>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
19.08.2019

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
29.10.2019

Doç. Hüseyin ÖZÇELİK

Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik
hsynozlk@gmail.com

Arş. Gör. Sevgi KİLİNÇ

Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik
sevgikilinc_02@hotmail.com

AHLAT MEZAR TAŞLARINDA YER ALAN KANDİL MOTİFİNİN İSLAMİYETTEKİ IŞIK VE NUR KAVRAMLARI ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Mezar taşları kültür ve sanat tarihi açısından önemli verilere sahip birer tarihi belge olma niteliğindedirler. Yapılan araştırmalar, Anadolu’da yaşamış olan her toplumun yaptıkları mezar taşlarında kendi kültürel özelliklerini yansıttıklarını göstermiştir. Türk-İslam sentezini tarihsel ve kültürel anlamda en güzel yansıtan yerlerden biri olan Ahlat, sahip olduğu mezar taşları ile araştırmamıza konu olmuştur. Burada bulunan mezar taşlarının süslemelerindeki motifler, yazılar ve işlemler, Orta Asya kültürü ile Anadolu kültür özelliklerinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, İslam dininin hakim olduğu bu bölgede mezar taşlarının süslemeleri de dinin etkisi çerçevesinde gelişmiştir. Bitkisel ve geometrik bezemeler, bordürler, ejder motifi, şamdan ve kandil mezar taşlarının başlıca süsleme öğeleri olarak karşımıza çıkar. Bunun yanı sıra Kur’an-ı Kerim’de yer alan ayetler ve kitabeler de mezar taşları üzerinde yer alır. Kullanılan her bir motif ya da yazı özel bir anlama sahip ve bir amaç için işlenmiştir. Burada İslam özelliklerinin yanı sıra, Orta Asya etkisinin de varlığı hissedilir. Mezar taşlarında kullanılan süsleme öğelerinden, ölen kişinin mezarını ahirete kadar aydınlatması için mezar taşı üzerine işlenen kandil motifi dikkat çekicidir. Aslında bir kullanım aracı olan kandilin mezar taşın-

da, zamanla süsleme ögesine dönüşmesi tamamen inançla ilgili gelişen bir olgudur. Bu olgunun kökeni ve tarihsel anlamları araştırmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ahlat, Süsleme, İnanış.

EVALUATION OF THE KANDIL MOF IN AHLAT GRAVEL STONES THROUGH ISLAMIC LIGHT AND NUR CONCEPTS

Abstract

Tombstones are historical documents with important data in terms of culture and art history. Research has shown that every society in Anatolia reflects their cultural characteristics in their tombstones. Ahlat, which is one of the most beautiful places reflecting the Turkish-Islamic synthesis in historical and cultural terms, has been the subject of our research with its tombstones. The motifs, writings and embroideries in the ornaments of the gravestones found here are the result of the fusion of Central Asian culture and Anatolian cultural characteristics. In addition, the decorations of tombstones in this region, where Islamic religion is dominant, developed within the framework of the influence of religion. Herbal and geometric decorations, borders, dragon motifs, candlestick and oil lamps are the main decorative elements of the tombstones. In addition, the verses and inscriptions in the Holy Quran are located on the tombstones. Each motif or inscription used has a special meaning and is processed for a purpose. In addition to Islamic characteristics, Central Asian influence is also felt. Among the ornamental elements used in tombstones, the oil lamp motif on the tombstone is striking to illuminate the tomb of the deceased to the hereafter. The fact that the candle, which is actually a means of use, becomes a decorative element in the tombstone is a phenomenon that develops entirely on faith. The origin of this phenomenon and its historical meanings constitute the subject of our research.

Keywords: Ahlat, Ornament, Believing.

Giriş

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Belh ve Buhara ile birlikte “Kubbetü’l İslam” sıfatını taşıyan Ahlat, Türk-İslam sentezini tarihi ve kültürel anlamda yansıtan yerlerden biri olma özelliğine sahiptir. Ahlat bir zamanlar sahip olduğu kültürel zenginliği, barındırdığı eserler sayesinde günümüze kadar taşımaktadır. Bu eserlerin hepsi kültürel geçmişimiz açısından değerli ve kıymetlidir, fakat Ahlat’ın özellikle mezar taşları kültür tarihimiz açısından çok daha farklı bir yerdedir. Mezar şahidelerinin boyları, üzerlerine işlenen desenler ve bu desenlerin işleniş biçimlerindeki ustalık, ahlat mezar taşlarını diğer bölgelerdeki mezar taşlarından ayıran özelliklerdendir.

Mezar taşı süslemelerindeki motifler, yazılar ve işlemeler, Orta Asya kültürü ile Anadolu kültür özelliklerinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, İslam dininin hakim olduğu bu bölgede mezar taşlarının süslemeleri de dinin etkisi çerçevesinde gelişmiştir. Bitkisel ve geometrik bezemeler, bordürler, ejder motifi, şamdan ve kandil mezar taşlarının başlıca süsleme öğeleri

olarak karşımıza çıkar. Bunun yanı sıra Kuran-ı Kerim’de yer alan ayetler ve kitabeler de mezar taşları üzerinde yer alır. Kullanılan her bir motif ya da yazı özel bir anlama sahip ve bir amaç için işlenmiştir. Burada İslam özelliklerinin yanı sıra, Orta Asya etkisinin de varlığı hissedilir.

Mezar taşlarında yer alan tüm bu süsleme öğeleri arasından kandil motifi araştırmaya konu olmuştur. Bunun en önemli sebebi, İslam dininin etkisiyle kandile yüklenen anlamdır. Bir kullanım eşyası olan kandilin, inanç temelli bir düşüncenin sonucunda süsleme nesnesine dönüşmesi çalışma açısından dikkate değer bulunmuştur. Anadolu’daki mezar taşları süslemelerinde önemli bir yere sahip olan kandil motifi, Ahlat mezar taşlarında da oldukça sık görülmektedir. Anadolu’da bir çok mezar taşında yer almasına rağmen, Ahlat mezar taşlarında işlenen kandiller diğerlerinden farklıdır. Fakat bu fark, form ve boyutla ilgili bir durumdan ziyade, işleniş biçimlerindeki ustalıktan kaynaklanmaktadır. Net bir şekilde işlenmiş ve diğer bölgelere göre nispeten daha büyük ve gösterişli olan bu kandiller, ilk bakışta hemen göze çarpar. Genellikle mezarların şahide kısmında bir niş içerisinde yer alsalar da, bazen etek kısmında ve sandukada da görülebilmektedir.

Kandil formu mezar taşları üzerinde, İslam inancının etkisiyle etkin bir biçimde süsleme öğesi olarak kullanılmıştır. Bunun en büyük sebebi Kuran-ı Kerim’de yer alan bir ayette, Allah’ın nurunun kandil içerisindeki ışığa benzetilmesidir. Birçok inanç ve kültürde kullanım eşyası olmasının yanında, kandilin kutsal bir anlamının da var olduğu bilinmektedir. Kuran-ı Kerim’de bununla ilgili bir ayet olmasından dolayı, İslam dünyasında kandile verilen değer farklı bir boyuttadır. Burada kandil, nur gibi ışık yayarak etrafını aydınlattığı için Allah’ı da işaret etmektedir. Kuran-ı Kerim’in Nur Suresi 35. ayetinde: “Allah göklerin ve yerin nurudur. O’nun nurunun misali tıpkı içinde lamba bulunan kandillik gibidir. O lamba kristal bir fânus içindedir, o fanusta sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da batıya da nispet edilmeyen mübarek bir ağaçtan yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı neredeyse kendisine ateş değme-se dahi ışık verir” denilmektedir (Kalfazade ve Ertuğrul 1989: 26). Buradan kandillerin, ölü ile yüce yaratıcı arasında sembolik bir bağ kurduğunu anlıyoruz. Ayrıca mezar taşı üzerine kandil işlenen kişinin, Allah’ın yolundan gidip, onun nuruyla aydınlığa ve ona yaklaştırmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Bu düşüncenin etkisiyle gelişen mezar taşlarında kandil kullanımı Anadolu’da bir süre devam etmiştir.

İslamiyette Işık, Nur Kavramları ve Kandil Formuna Geçiş

Aslında bir aydınlatma aracı olan kandilin mezar taşında, zamanla süsleme öğesine dönüşmesi tamamen inançla ilgili gelişen bir olgudur. Bu olgunun kökeni aslında ateştir ve ateş ile ilgili tarihsel anlamlardır. Diğer dinlerde ve inançlarda olduğu gibi İslam inancında da ateş kavramının evrilmesi ile bir ışık kavramının ortaya çıktığını görüyoruz. Bu ışık kavramı, İslamiyette yaratıcı olan Allah’la ilişkilendirilerek nur kavramının doğmasını sağlamıştır. Konu ile ilgili Kuran-ı Kerim’de yer alan ayetlerde bu görüşü destekler niteliktedir.

Arapçada ed- Dav’u ya da ed- Duv’u kelimeleri ile ifade edilen nur, görmeyi sağlayan yayılmış ışık, iç aydınlık olarak tanımlanmaktadır. Dünyevi ve uhrevi olmak üzere iki bölüme ayrılarak incelenir. Dünyevi nur; ilahi nur ve görme duyusuyla ilgili olan nur şeklinde iki alt grupta incelenmektedir. Soyut olan ilahi nur Kuran’ın ya da peygamberin nurunu ifade etmektedir (İsfahani, 1986: 775). Kuran’da, Kuran-ı Kerim’in nur olarak nitelendirildiği 5 ayet bulunurken, Hz. Muhammed’in nur olarak nitelendirildiği 2 ayet olduğu bilinmektedir. Görme duyusu ile ilgili olan nur, görülen hissedilen nurdur. Bu nur ışıklı cisimlerden yayılır. Güneş, ay ve yıldızlar gibi

gök cisimlerinin yansıttığı ışık bu gruba girmektedir. Kuran-ı Kerim'deki Yunus Suresi 5. ayet temel alınarak, ana kaynak olan parlak cisimler için ışık, ışığını başka bir kaynaktan alarak yansıtan cisimlerin ışığı için nur ifadesi kullanılmıştır (İslam Ansiklopedisi, 1964: 354). Burada ışığın nurdan daha güçlü bir anlamı olduğu sonucu çıkmaktadır. Kuran-ı Kerim'de ay, yıldız ve güneşten söz edilirken çerağ ya da kandil terimlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Kuran-ı Kerim'de nur olarak Allah'ın kendisinin ifade edildiği de görülmektedir. Kandiller üzerinde yazılı olarak karşılaşılan Nur Suresi 35. ve 36. ayetleri bu anlamı içermektedir. Bazı müfessirlere göre, Nur Suresi'ndeki ifade En'am Suresi 1. Ayetle birlikte düşünülmelidir. Adı geçen surelerde Allah nura benzetilmiştir, ancak nurun kendisi değil, onun yaratıcısıdır (Yazar, 1979: 3516).

Işık ile ilgili düşünceler 9. yüzyıldan itibaren İslamiyetteki Allah birliğiyle uygun düşen Yeni Eflatuncuların "ışık birliği" görüşünde destek bulmuştur. Eflatun, cisimler alemini aydınlatan tanrı Helios yeni güneş ışığı ile duyu üstü alemindeki iyilik arasında bir bağ kurmuştur. Böylece, Yeni Eflatuncular iyilik=tanrı=ışık görüşünü benimsemişlerdir (İslam Ansiklopedisi, 1964: 354).

İslam felsefesine konu olan ışık ve nur kavramları İslam tasavvufunda da önemli bir yere sahiptir. Birçok mutasavvıf "ilk madde" denilen şeyin "nur-u Muhammedi" den meydana geldiğini kabul etmektedir. Onlara göre, Allah kendi nurundan ilk önce Hz. Muhammed'in nurunu, daha sonra melekler ve insanlara kadar uzanan zincirleme bir sırayla diğer bütün varlıkları yaratmıştır (Fahri, 1987: 237).

Bu şekilde sembolik anlamları olan kandillerin ne amaçla yapıldıkları, onların, form, boyut ve süsleme programlarını belirlemektedir. Örneğin cami ve türbelerdeki kandillerin büyük boyutlu olması onların kullanım alanları ile ilgilidir.

Kandil, içinde sıvı bir yağ ve fitil bulunan kaptan oluşmuş aydınlatma aracı (TDK, 20.06.2018). Antik Çağ'daki yaygın bir şekilde kullanılan kandile, Grekçe'de "Lykhnos" (taşınabilir ışık kaynağı) denilirken; Latince'de "Lychnus" ve "Lucarna" denilmektedir (Walters, 1908: 393; Er, 2004: 185). Ayrıca Latince'de aydınlatan, parlayan anlamına gelen "Candere" fiilinden türeyen "Candela" kelimesi de kullanılmaktadır (Eyüboğlu 1988: 188; Er 2004: 185). Arapça karşılığı ise; "Kındil" dir.

Selülozlu bir malzeme olarak bilinen fitil kandilin ışık vermesini sağlar. Fitil olarak o dönemlerde genellikle keten, kenevir gibi bitkilerin ve işlenmemiş yünün kullanıldığı bilinmektedir. Bu maddelerin ateşe karşı olan dirençlerinden dolayı kullanıldıkları düşünülmektedir.

Birçok kültür unsuru gibi kandillerin kökeninin de eski doğu medeniyetlerine dayandığı bilinir. Kandillerin çok eski tarihlerden beri Eski Ön Asya Medeniyetlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Mısır'daki, Eski Krallık Dönemine ait hiyeroglif işaretler arasında kandil resimleri de mevcuttur. Yine Mısır'ın Orta Krallık Döneminde pişmiş toprak kandillere rastlanmıştır (Kınal, 1960: 55).

Kandiller iç mekanın önemli bir ögesi olarak, aydınlatma fonksiyonunun yanında süslemeleri ile mekan dekorasyonuna da katkı sağlamaktaydı. Bu nedenle tasarımları, süslemeleri, oranları özenle incelenmeye başlandı. İncelenen örneklerden en eski kilden yapılan kandillerin bile üzerinde dini semboller ve yazıtlar bulunduğu görülmüştür. Bu süslemelerin ve yazıtların inancın ötesinde çoğunlukla şeytanla özdeşleştirilen karanlığı yenmek için kullanıldığı düşünülmektedir.

Dini motifler ve yazıtlarla da bu bağı kuvvetlendiriyorlardı. Birçok dinde ortak olan bir anlayışa göre ışık, tanrı ve iyilik sembolüydü. Bu nedenle en eski çağlardan bu yana kandiller karanlıkla fiziki ve manevi mücadele aracı olmuşlardır denilebilir. Örneğin Bektaşî ayinlerinde aydınlatma düzeninde kullanılan ve “çerağ” olarak adlandırılan kandiller aydınlatma işlevlerinden öte kökenini bağlı olduğu inançtan alan zengin simgeler dünyasını mekana yaymakta aracılırlar (Tanman, 2005: 344).

Kandil Formu İşlenmiş Ahlat Mezar Taşları

İslam dinindeki figür yasağının etkisiyle mezar taşları üzerinde kullanılan süsleme öğelerinin sınırlı olduğu görülmektedir. Bitkisel ve geometrik süslemeler, yazılar, serpuşlar, başlıklar, bazı kozmolojik motifler ve Orta Asya mitolojik süsleme öğeleri bunlardan bazılarıdır. Anadolu mezar taşlarından özellikle Anadolu Selçuklular döneminde yapılanlara bakıldığında, kandil motifinin neredeyse her bölgede kullanıldığı görülmektedir. Bunun sebebi, kandilin Kuran-ı Kerim’de yer alması ve taşıdığı anlamdan dolayı sahip olduğu uhrevî değerdir. Ölen kişinin mezarı başında ateş veya kandil yakılması ve bunun sonucunda kandilin bir süsleme öğesine dönüşmesinin bu uhrevî anlamdan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Kandillerin mezar taşlarının özellikle şahide kısmında, bazen etek kısmında bazen de alınlık kısmında kullanıldığı görülmektedir. Şâhidelerde küçük farklılıklar olsa da hemen hemen aynı şekilde işlendiği görülür. Genellikle zeminden kabartılarak işlenmiştir. Ağızları ve altlıkları üçgen formunda olup gövdeleri dairesel bir yapıya sahiptir. Yanlardan ve ortadan kollarla bir yere asılıymış gibi işlenen kandiller üzerinde süslemeler vardır. Gövdeleri üzerinde gülçe, beş kollu yıldız ve içi içe yerleştirilmiş dairelerden meydana gelen madalyonlar gibi motifler bulunmaktadır (Karamağaralı, 1972: 78).

Malatya Kırklar Mezarlığından Bir Örnek 14.yy ve İznik Müzesinden bir Örnek 14.yy.

(Çal, 2015: 319)

Kandil ile Süslenmiş Ağrı Mezar Taşlarından Bir Örnek,

(Çetin, 2015: 100)

Kandilli Mezar Taşı Örneği Van,

Gevaş- Hişet

(Buğrul, 2010: Katalog)

Anadolu'daki pek çok mezar taşında kandil motifinin kullanıldığını daha önce ifade etmiştik. Bu taşlar incelendiğinde küçük farklılıklarla birlikte hepsinde aynı şekilde kullanıldığı görülmektedir. Form ve süsleme açısından da dikkate değer farklılıklar yoktur. Anadolu'daki neredeyse bütün mezar taşlarında bu motifi kullanılmışsa ve önemli farklılıklar yoksa neden çalışmanın konusu olarak Ahlat Mezar Taşlarındaki kandil motifi seçilmiştir. Neden bu kadar önemlidir buradaki kandil süslemeleri. Tüm bunların tek bir cevabı vardır Ahlat. Buradaki mezar taşları ve üzerlerindeki süslemeler Türk- İslam sentezinin en güzel örnekleridir. Anadolu Selçuklularının taş işlemedeki ustalıklarının mezar taşları alanındaki en iyi eserleri buradadır. Anadolu'da eşi benzeri olmayan ölçülerde ve plastik değerlerdeki bu örnekler önemli bir kültürel mirastır. Devasa boyutlardaki bu mezar taşları üzerine desenleri dantel gibi işleyen ustalar, bizlere o dönemin kültürel ve sanat ortamını yansıtır. Diğer bütün süsleme unsurlarında olduğu gibi kandillerin işlenişindeki ustalık ve zarafet buradaki kandil süslemelerini diğer bölgelerden ayıran özelliklerdir. Bazen tek başına bazen de diğer süsleme unsurlarıyla birlikte kullanılan bu motif bir form olması açısından dikkat çekicidir. Kullanıldığı mezar taşı üzerinde, taşın biçimine uygun bir şekilde işlendiği görülür. Şahidelerin boyuna göre bazen uzun bazen kısa olarak, sandukalarda ise daha küçük boyutlarda işlenmişlerdir. En yakınlarındaki bölgede kullanılan kandil süslemelerinden bile estetik açıdan daha güçlü oldukları görülür. Bunun sebebi birlikte kullanıldığı diğer süsleme unsurları ile oluşturduğu kompozisyonun etkin olmasıdır.

Burada, Ahlat'taki araştırmalarımız sırasında fotoğraflarını çektiğimiz kandil motifi ile süslenmiş mezar taşı örnekleri görülmektedir. Bu fotoğraflar aslında neden bu konunun seçildiğini gösteren en anlamlı ve açıklayıcı unsurlardır. Kullanılan motifin üzerindeki farklılıklar göz önünde bulundurularak bir gruplandırma yapılması uygun bulunmuştur.

İlk grubu, kandil motifinin gövde kısmında Arapça Allah yazılı örnekler oluşturmaktadır. Böyle bir kullanımın sebebi kuşkusuz Kuran-ı Kerimde yer alan, kandil ışığının Allah'ın nuruna benzetilmesi ile ilgili ayettir. Gövdesine gülçe motifi işlenmiş kandillerle süslenen mezar taşları örnekleri de ikinci grubu oluşturmaktadır. Bu motifin, kandilin gövde kısmını doldurmak ve ona estetik bir değer katmak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Gülçe motifi dışında madalyon ve beş kollu yıldızında kullanıldığı örneklerin olduğu bilinmektedir. Son grubu ise gövdesinde herhangi bir bezeme ögesi kullanılmadan sade bir şekilde işlenmiş kandillerin yer aldığı mezar taşları örnekleri oluşturmaktadır.

Gövde Kısımında Allah Yazılı Kandil Motifi İle Süslenmiş Şahide Örnekleri
(Kişisel arşiv)

Gövde Kısımında Gülçe Motifi Bulunan Kandil İle Süslenmiş Şahide Örnekleri

(Kişisel arşiv)

Gövde Kısım Sade Bırakılmış Bir Kandil Motifi İle Süslenmiş Şahide Örnekleri

(Kişisel arşiv)

Gövde Kısmı Sade Bırakılmış Bir Kandil Motifi İle Süslenmiş Şahide Örnekleri

(Kişisel arşiv)

Sonuç

Anadolu mezar taşları içerisinde önemli bir yere sahip olan Ahlat mezar taşları, süslemeleri bakımından da oldukça önemlidir. Bütün diğer süsleme öğeleri gibi kandil motifi de büyük bir ustalıkla mezar taşları üzerine işlenmiştir. Çalışmamızda yer alan örnekler fotoğraflanan en iyi örneklerdir. İlk olarak hangi dönemde yapıldığı bilinmese de, Ahlat mezar taşlarında kandil motifi uzun bir süre kullanılmıştır.

Kandilin sadece bir kullanım objesiye, inanç temelli bir düşüncenin etkisiyle mezar taşları üzerinde yer alması merak uyandıran bir olgu olmuştur. Bu olgu çerçevesinde yapılan araştırma bunun sebep ve sonuçlarını ortaya koymaya yönelik olarak gelişmiştir. Ölü ile yüce yaratıcı arasında sembolik bir bağ kurduğu düşünülen kandillerin geçmiş dönemlerde mezar taşlarında, süsleme öğesi olarak kullanıldıkları görülmüştür. Bu kullanımın en büyük sebebi, diğer dinlerde ve inançlarda olduğu gibi İslam inancında da ateş kavramının evrilerek ışık kavramına dönüşmesidir. Ortaya çıkan ışık kavramı, İslamiyette yaratıcı olan Allah'la ilişkilendirilerek nur kavramının doğmasını sağlamıştır. Konu ile ilgili Kuran-ı Kerimde yer alan ayetlerinde bu görüşü destekler nitelikte olduğu görülmüştür.

Kandil formunun nur kavramı ile ilişkilendirilmesi sonucu ortaya çıkan düşünce bize; inanç olgusunun toplumların sadece yaşam tarzını değil, ürettiği her şeyi etkilediğini göstermiştir. Burada kandil artık bir kullanım nesnesi değil, bir metafora dönüşmüştür. Derin anlamlara sahip bu güçlü metaforu anlamak, kültür tarihimizi anlamamıza biraz olsun katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Buğrul, H. (2010). “Van- Bitlis Yöresi XII.-XV. Yüzyıl Mezar Taşlarının İslam Öncesi Orta Asya Türk Mezar Taşları İle Bağlantıları”. Van: Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı.
- Çal, H. (2015). “Türklerde Mezar- Mezar Taşları”, Ankara: Aile Yazıları/ 8, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- Çetin, Y. (2015). “Ağrı Mezar Taşlarında Form ve Bezeme Unsurları”. The Journal of Academic Social Science Studies, Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS315>, Number: 40 , p. 87-105, Winter I 2015.
- Er, Y. (2004). “Klasik Arkeoloji Sözlüğü”. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Eyüboğlu, Z. (2004). “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü”. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Fahri, M. (1987). “İslam Felsefe Tarihi”, İstanbul: Şa- to Yayınları.
- İsfahani, H., Muhammed R. (1986). “El Müredat fi Garibi'l Kur'an”. İstanbul.
- İslam Ansiklopedisi (1950), Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Kalfazade, S. – Ertuğrul, Ö. (1989). “Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine”. İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, C.2, S.5, s.23-34.
- Karamağaralı, B.(1972). “Ahlat Mezar Taşları”, Ankara: Güven Matbaası.
- Kınal, F. (1960). “Kaunos Adak Lambaları”, Ankara: Belleten, Cilt XXXIII, S.130, s.151-159.
- Tanman, B. (2005). “Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler”, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Walters, H. B. (1908). “Catalogue Of The Roman Pottery In The Departments Of Antiquities British Museum”. London.